

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 67 Yıl: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 67 Year: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Doi Number:
http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3725

ERMENİLERDE AYDINLANMA VE AYDIN KAVRAMLARININ GELİŞİMİNE BASIN YAYIN FAALİYETLERİNİN KATKISI

CONTRIBUTION OF PRESS AND PUBLICATION ACTIVITIES FOR THE DEVELOPMENT OF ENLIGHTENMENT PERIOD AND INTELLECTUALS IN ARMENIANS

Melek SARI GÜVEN*

Öz

Ermeniler için 19. yüzyıl, sosyal ve kültürel faaliyetlerin geliştiği; fikrî hareketlerin olgunlaştığı bir dönem olmuştur. Tüm dünyada siyasal, ekonomik ve sosyal dengelerin değiştiği bir yüzyıl olan 19. yüzyıl Ermeni toplumu için de bir aydınlanma dönemi niteliğindedir. Aydın, aydınlanma, milli uyanış, kültürel canlanma gibi kavramların tartışıldığı bu dönem Ermenilerin tarihini, dilini ve kültürünü araştırmaya verdikleri önemin arttığı bir dönem olmuştur. Matbaa, basın-yayın faaliyetleri, dil ve edebiyat çalışmaları ile çeviri çalışmalarının bu yüzyılın ilk çeyreğinde Tiflis, Moskova, İstanbul, İzmir, Madras gibi merkezlerde yürütülmüştür. Bu kentlerde hizmet veren matbaalar öncelikle siyaset olmak üzere Ermeni dili, edebiyatı ve kültürünün gelişimine öncülük eden merkezlerdir. Bu merkezlerde basılan süreli yayınlar, kitaplar ve diğer basılı materyaller Ermenilerin sosyal ve siyasal yaşamlarına etki eden unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermenilerin oluşturmuş olduğu fikrî gelişim süreci, matbaa ile başlamış ve basının oluşmasıyla birlikte Ermeni aydınlanması ve Ermeni kültürel gelişimine katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Matbaa, Basın, Aydınlanma, Zartonk.

Abstract

For Armenians, 19th century, social and cultural activities developed; it was a period in which intellectual movements matured. It is also a period of enlightenment for the 19th century Armenian society, a century in which political, economic and social balances have changed all over the world. This period in which concepts such as enlightenment, enlightenment, national awakening and cultural revival were discussed was a period in which the importance given to the research of Armenian history, language and culture increased. In the first quarter of this century, the printing, publishing, language and literature studies and translation studies were conducted in centers such as Tbilisi, Moscow, Istanbul, Simirna and Madras. The printing houses that serve in these cities are the centers leading the development of Armenian language, literature and culture, especially politics. Periodicals, books and other printed materials published in these centers appear as factors affecting the social and political life of Armenians. The intellectual development process of the Armenians started with the printing press and contributed to the Armenian enlightenment and Armenian cultural development with the formation of the press.

Keywords: Armenians, Printing, Press, Enlightenment, Zartonk.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bartın/Türkiye. E-posta: meleksari1@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-0348-5467

I. Giriş

Aydınlanma kavramı, kuramsal yapısının içerdiği düşünsel yanıyla birlikte sosyal hayatı ve siyaseti yeniden biçimlendiren yanıyla da önemlidir (Goyard-Fabre, 2003, 126-138). Bu kavrama katkı sunacak olan insan eğitim almış, belirli bir dünya görüşü kazanmış, yeterli bilgi ve donanımına sahip olmalıdır. Ancak Mendelssohn'a göre sadece bireyin aydınlanması yeterli değildir. Birey, toplum, kamu ve ulus birlikte var olan değerlerdir. Mendelssohn, ulusun aydınlanması için gerekli kavramları "bilgi" üzerinden değerlendirdiğinde bir ulusun aydınlanmasını; bilgi oranıyla, bilginin önemiyle, bilginin yayılmasıyla ve bilginin mesleklere göre olmasıyla ilişkilendirmiştir (Mendelssohn, 2000, 14). Aydın kavramı ise, Batı dillerinde *intellectuel* kelimesine karşılık gelen ve Batı'da anlamlandırdığı vurgunun Osmanlı için karşılığının olmadığı bir kavramdır (Mardin, 1985, 46). Ermeniler için aydınlanmadan söz edebilmek için bilgi üretip buna liderlik eden, kültürlü, görgülü, okumuş, ileri görüşlü bir grubun 19. yüzyıl öncesi oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Ermeni toplum düzeninin oluşmasına ve gelişmesine yönelik bir dünya görüşü üretmek üzere bir araya gelen, bu konuda fikir üreten ve eserler veren eğitilmiş kişilerin oluşturduğu Ermeni aydınlar grubunun, yaşadığı topluma karşı sorumlulukları bağlamında oluşturdukları faaliyetler 19. yüzyılın ilk yılları itibariyle olgunluğa ulaşmıştır. *Milli uyanış, kültürel uyanış, yeniden doğuş, kültürel canlanma* gibi tabirlerle ifade edebileceğimiz aydınlanma süreci Ermeniler için Avrupa'daki aydınlanma sürecinden farklı ve kendine özgü dinamiklerde oluşmuş ve gelişmiştir.

Harry Jewell Sarkiss, Ermenilerin aydınlanmasını dört ana başlık altında toplamıştır. Sarkiss için ilk sırada Ermenilerin 16. yüzyılda matbaa ile tanışması vardır. 14. ve 17. yüzyıllarda İtalyan misyonerlerin eğitimsel etkisinin de Ermeni aydınlanması üzerinde büyük bir etkisi olduğunu savunan Sarkiss, 18. Yüzyılda Venedik'te Ermeni klasik edebiyatının canlanmasını da diğer bir önemli faktör olarak benimsemektedir. 19. yüzyılda Ermeni dilinin modernleşmesi ve Ermeni aydınlarının doğuşu ise Ermeniler için bu oluşum basamağının tamamlandığı sürecin sonudur (Sarkiss, 1937, 433). Bu çalışmada, Ermeniler için matbaa ile başlamış olan fikrîsel gelişim sürecinin basının oluşmasıyla birlikte Ermeni aydınlanması ve Ermeni kültürel gelişimine nasıl katkı sağladığına odaklanılacaktır.

II- Ermeni Aydınlanması

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile başlattığı yönetsel ve fikrîsel yenileşme süreçleri son dönemini yaşıyor olan Osmanlı Devleti için başka dengelerin de değiştiği bir dönem olmuştur. Özellikle Ermeniler açısından bakıldığında, 19.yüzyıl ortalarının Ermeni toplumu için siyasi, sosyal ve kültürel uyanışın başladığı ve eğitimin siyasallaştığı bir dönem olduğunu görürüz. Hem Kafkaslardaki hem Osmanlı topraklarındaki hem de Avrupa'daki Ermeni cemaatlerinin eğitim faaliyetleri yürütmek amacıyla okullar açması Ermeniler için kültürel uyanışın somut örnekleri olmuştur.

Ermenilerin, siyasal, eğitimsel, kültürel anlamda oluşturdukları milli uyanış dönemi dağınık bir topluluk olarak yaşamakta olan Ermeniler için heterojen bir kültürün oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bir anlamda arayış, yenilenme, uyanma dönemi olarak tanımlanan bu dönem, *Zartonk Dönemi* olarak adlandırılmıştır. *Zartonk* kelimesi sözlük anlamı olarak; uyanış, zihinsel olarak yeniden doğuş, bilincin gelişmesi anlamlarına gelmektedir (Uñuñuñ, 1976). Ermeniler için bu dönem toplumun modernleşmesi, yaşamda kullanılan pratiklerin değişmesi ve sekülerleşme olarak ifade edilebilir. Zekiyan bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "...*Zartonk* hareketi bağlamında kullandığım "bütünsel sekülerleşme" ifadesiyle neyi kastettiğimi açıklayayım. "Bütünsel sekülerleşme" Ermeni toplumu ve yaşamında egemen olmuş bir ideoloji olarak, Fransız Devrimi ve sonrasında Avrupa'da yaşanan sekülerleşmenin herhangi bir evresine tekabül etmez. Yalnızca, Kilise'nin ve din adamlarının kültürel hâkimiyetinin sona ermesi, bunun bir sonucu olarak da halk kitlelerinin entelektüel özgürleşmesi anlamına gelir." (Zekiyan, 2001, 89). Ermenilerde Batı'dakinden farklı olarak söz konusu özgürleşmeyi ruhbanlık ve din karşıtı akımlar belirlememiştir. Bunun aksine Ermenilerde din ve Kilise, Ermenilerin ulusal bilincinin oluşmasında ve Ermeni aydınlanmasında büyük ve önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Mihitarist keşişler bu süreçte önemli bir görev üstlenmişler ve sürecin doğru yönetilmesine katkıda bulunmuşlardır (Zekiyan, 2001, 89-90).

Özellikle 18. yüzyıl Başpapaz Mihitar'ın aydınlanma faaliyetlerini sürdürdüğü bir dönem olmuştur. Bu dönem Ermeniler için Rönesans çağı olarak anılmaktadır. Mihitar, Ermenilerin siyasi, edebi ve kültürel gelişimleri için bir yapılanmaya gitmek ve dini bir cemaat kurmak istemektedir (Dedeyan, 2007, 411-412). "Mihitar'ın ve okulunun her türlü faaliyetinin ilham kaynağı, bu temel inançta, yaşamın dini ve hümanist anlayışında yatar; bu öyle bir faaliyettir ki insani ve toplumsal etkinliğin en farklı kesimlerini sarmalayacak ve içine alacak derecede yayılır ve dal budak sarar; diller, edebiyat, bilimler, eğitim, sanatlar, tarih, tiyatro,

şan, halk gelenek ve göreneklere, gündelik yaşama ilişkin pratik bilgiler: yalnızca ruhani ve bilimsel ifadelerde değil aynı zamanda maddi ve halkı ilgilendiren olaylarda, terimin en geniş anlamıyla kültürel gelişime hizmet etmektedir” (Dedeyan, 2007, 411-412). Buradan da anlaşılacağı üzere, 18. yüzyıl Ermeniler için Ermeni entelektüellerinin ve aydınlarının gelişim çağı olmuştur ve “Mihitarist Çağı” olarak isimlendirilmiştir.

Mihitaristler, Ermeni kültürü, tarihi ve dilinin araştırılmasını desteklemişlerdir. Bunun yanında Avrupa klasiklerini Ermeniceye çevirdiler ve Latin, Yunan ve diğer kaynakları kullanarak birincil kaynaklardan dini, tarihi, dilbilimsel ve edebi eserler üretmeye başladılar. Çamçıyan (1738-1823), Avedikyan (1751-1827), Bagratuni (1790-1866), Aytenyan (1824- 1902), Minasyan (1799-1866) ve Alişan (1820-1901) sözlük, gramer kitabı, tiyatro oyunları, tarih kitapları, teolojik ve coğrafi eserler meydana getirmiştir. İranlı-Ermeni ve özellikle Hint-Ermeni tüccarlarının maddi desteğiyle Mkhitaristler, okullar kurmuşlar ve süreli yayınlar yapmışlardır. Venedik ve Viyana’da basılmış olan bu yayınlarla birlikte bu merkezlerde yaşayan rahiplerin ve Ermeni cemaatinin Ermeni dili ve filolojisi üzerine çalışmalar yaptıkları bilinmektedir. Mihitaristler, Avrupa’nın yalnızca Ermeni geçmişini öğrenmesini sağlamakla kalmayıp aynı zamanda Batı düşüncesini Osmanlı ve Rus İmparatorluğunda yaşamakta olan Ermenilere yönlendirdi ve on dokuzuncu yüzyılın Ermeni kültürel canlanmasını şekillendirmesinde büyük rol oynamışlardır (Bournoutian, 2006, 194).

19. yüzyıla gelindiğinde, Ermeni modernleşmesi *dinsel cemaat kimliğinden sıyrılarak laik bir etnik kimlik kazanma* sürecine girmiştir. Ermenilerin toplumsal ve kültürel dönüşümleri Ermeni cemaati idaresindeki laikleşmeyle devamlılık kazanmıştır. Tanzimat reformları bu süreci desteklemiş ve geliştirmiştir. Bunu takiben Ermeni okulları da laik bir yapıya bürünmüştür. Bu durumda gündelik hayatta kullanılan Ermenicenin de önemi artmıştır. Bunlardan başka, Fransa, İtalya, Avusturya gibi ülkelerle ticaret yapan Ermeni tüccarların veya bu ülkelerin üniversitelerinde eğitim görmüş gençlerin üzerinde oluşmuş olan etki de Ermeniler için bir düşünsel alan yaratmıştır. Ayrıca, Amerikan Protestan Misyonlar Kurulu’nun Anadolu’da 1840’lı yıllardan itibaren kurmuş oldukları okullar o döneme kadar eğitimsiz kalmış Ermenilerin kültürel bir uyanış yaşamalarına sebep olmuşlardır. Türkçe, Ermenice ve İngilizce eğitim veren bu kurumlar bir tür kültürel devrim gerçekleştirmiş oluyordu (Somel, 2007, 71-92).

Eseyan, bu kültürel uyanış dönemini şu cümlelerle açıklamıştır: “... Osmanlı Ermenileri dillerinde ve toplumsal idari mekanizmalarında özellikle 1840’lardan sonra çok ciddi bir yenileşme yaşamış, Zartonk (Uyanış) devri de denen bu dönemde, siyaset, eğitim ve kültür alanında parlak başarılar elde etmişlerdir. Osmanlı’nın en uzun yüzyılında, Ermeniler de büyük bir değişimden geçmiş, yenedünyada varlıklarını sürdürebilmek için değişime ayak uydurmak gerektiğini düşünen reformcuların, devleti daha iyi tanıdıklarının düşünen amira sınıfının, Batı’dan gelen yeniliklere arzuyla kendilerini açan yeni orta sınıfın çatışarak da olsa uzlaşmasıyla, ortaya yeni bir Ermeni cemaati modeli çıkmıştır.” (Eseyan, 2010). Oluşmuş olan bu cemaat Ermeni toplumuna eğitimsel ve kültürel anlamda hizmet etmiştir.

Zekiyen, Zartonk döneminde geçmişe dair ortak kültürel öğelerin bir araya getirilerek halk için oluşturulmuş bir kültürel miras aidiyeti olduğunu belirtmektedir. Bu süreçte Modern Ermenice’nin edebi dil olarak kullanılmaya başlanması halkın da edebiyata olan ilgisini artırmış; edebi ve kültürel mirasın korunması ve bu konuda bilinçlenme kullanılan dil sayesinde artmıştır. Bu dönemde, halkın eğitimi için atılmış adımlardan biri okullaşma sürecinin başlamasıdır. Ermenilerin, ortak idealler çevresinde toplanıp bu bilinçle eğitim düzeylerinin yükseltilmesi okulların kurulmasında ana amacı teşkil etmektedir. Süreli yayınların gelişimi ise bu dönemde başarılı bir diğer gelişmedir. Burada da Modern Ermenice’nin kullanımının faydaları görülmektedir. Bu şekilde Ermeni basını sadece okumuş yazmış kesime değil halka da hizmet edebilmiştir. Günlük basın Ermeniler için siyasi, toplumsal, düşünsel, kültürel anlamda mayalanmaya önderlik etmiş ve edinilen bilgi ve fikirler Ermeniler için Zartonk döneminin besleyicileri olmuştur (Zekiyen, 2001, 91-99). Eğitimde dilin önemiyle ilgili olarak Minassian, “Okul, eğitim, bilgi edinme, Ermeni kimliğini ve Ermenilerin bu kimliğe ilişkin sahip oldukları bilinci değiştirdi, bu da ulus fikrinin dilde vücut bulduğu savının ne kadar doğru olduğunu gösteriyor.” (Minassian, 2006, 138) şeklinde görüşünü bildirmiştir.

III. Ermenilerde Matbaa ve Basın

19. yüzyıl sonlarında tüm dünyada bulunan Ermenilerin sayısının Minassian’a göre yaklaşık olarak 3,5 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Çoğunluğu Osmanlı Devleti, Rusya ve İran’da; geri kalan kısmı ise yirmiye yakın ülkede yaşıyor olan Ermeniler dünyanın birçok bölgesinde dağınık olarak yaşamaktaydı. Bu durum günümüzde de bu şekilde devam etmektedir. Doğu Anadolu’da, Kilikya’da, Azerbaycan’da, İsfahan Bölgesinde Ermeniler Türkler, Lazlar, Çerkezler, Azeriler, Gürcüler, Farslar, Araplar, Süryaniler, Keldaniler arasında küçüklü büyüklü topluluklar halinde yaşamaktaydılar. 1897 sayımına göre 1.240.000 Ermeni Rus

topraklarında; 100.000 Ermeni ise İran topraklarında bulunmaktaydı. Ermenilerin bildiği bir şey vardı ki bu da kendilerine ait bir vatanlarının olmamasıydı. Tebriz'den Tiflis'e Van'dan İstanbul'a kadar yayılmış olan bir Ermeni nüfusu vardı. Eğitimli Ermeni nüfus ise genellikle uluslararası ticaret yollarının kesiştiği noktalarda yerleşmişti. İsfahan, Marsilya, Amsterdam, Madras, İstanbul, İzmir, Kahire ve Tiflis gibi şehirlerde yaşayan Ermeniler eğitime çok önem vermiş; yetiştirdikleri eğitimli kesim yardımıyla Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenileri eğiterek özgürleştirmeye ve teşkilatlandırmaya çalışmışlardır. Armenakan, Hınçak, Taşnak Partileri bu çabalar sonucunda kurulmuş ve Ermenilerin siyasi bir yapılanma ve örgütlenme faaliyetlerine başlamasında ilk adım niteliğinde olmuştur (Minassian, 2014, 163-238). İlber Ortaylı yukarıda belirtilen siyasi partilerle ilgili olarak şunları söylemiştir: "Açıkça görülüyor ki 19.yüzyılın başında, çoğunluğu kapsaması bile dinamizmi bakımından Taşnaklar önde geliyordu. Ermeni gençliğini kontrol ediyorlar; gençliğe, dolayısıyla istikbale sahipler. Taşnaklar, silahlı, örgütlü, terör yöntemlerini kullanan ve sosyal demokrat anlayışa sahip bir Ermeni partiydi. O zamanın görüşüyle, bu şekilde sosyalist bir parti kurdular. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Taşnaklarla Menşevikler ve Bolşevikler arasında birtakım ilişkiler olmuştur. Diğer yandan, bu parti çok milliyetçi bir partiydi..." (Ortaylı, 2014, 200).

Ermenilerde bilimsel ve kültürel canlanma Avrupa'da yaşamakta olan Ermeni topluluklarında başlamıştır (Sarkiss, 1937, 433). Kısa bir tarihsel hatırlatma yapacak olursak, 1064 yılında son Ermeni hanedanının dağılmasıyla birlikte Ermenilerin büyük bir kısmı Polonya'ya göç etmişlerdir. Bir kısmı da Toros Dağları'na göç eden Ermeniler 1187-1375 yılları arasında Kilikya Ermeni Krallığında yaşamışlardır. İkinci göç dalgası ise Haçlıların sebep olduğu göçlerdir ki bunun sonucunda Ermenilerin İtalya ve Fransa ile ilişkileri başlamıştır. Kilikya Ermeni Krallığının yıkılışıyla birlikte Polonya, İtalya ve diğer Avrupa devletlerine Ermeni göçleri başlamıştır. 1240 yılında Roma'da ilk Ermeni Kilisesi kurulmuş, 1434 yılında Venedik'te Kutsal Haç Kilisesi kurulmuştur. Sadece İtalya'da 11'den fazla kilise kuran Ermeniler için kiliseler bilginin, öğrenmenin ve aydınlanmanın ruhunu oluşturmuştur (Sarkiss, 1937, 433-438). 1375 yılında krallığın çökmesinden sonra Karadeniz ve Ege'deki Ermeni toplulukları Kırım, Konstantinopolis, Smyrna başta olmak üzere; İsfahan'daki Yeni Culfa ve Hindistan'daki Ermeni toplulukları İtalyan tacirlerin iletişim kurdukları araçlar olmuş ve böylelikle Ermenilerin İtalya'ya göçü 18. yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir (Zekiyan, 2018, 129).

İlk Ermenice baskı 1512 yılında, Hagop adında bir Ermeni tarafından Venedik'te gerçekleştirilmiştir. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Hagop'a ait tek bir kolofon vardır. Kendini *Meğabard* (մեղաբարձ) *günahkâr* olarak tanımladığı bu kayıt onun ardında bıraktığı tek kanıttır. Venedik'teki bu ilk Ermenice baskı barzadomar (բարձարոմար) *takvim* olmuştur. Bu tarihten itibaren, Ermenice basın faaliyetleri yayılmaya başlamış ve 1666 yılında Amsterdam'da yayınlanmış olan Ermenice İncil'den sonra iyice hızlanmıştır. 1675 yılında Marsilya'da ilk Ermenice bilimsel kitap Tveri Arvest (Թվերի արվեստ) *Sayısalleştirme Sanatı* kitabının baskısı yapılmıştır. Tokatlı Abgar Tebir 1567 yılında İstanbul'da matbaayı kurmuş ve kitap baskısına başlamıştır. Bu faaliyetler, Ermenilerin kültürel ve sosyal miraslarının oluşmasına katkıda bulunmuştur (Sarkiss, 1937, 433-438). Kültürel uyanışın ve canlanmanın maddi unsurlarından biri olan basım faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte Ermeniler için önemli bir gelişim adımı atılmış ve bunu izleyen süreçte matbaa, okullaşma, anayasa, basın yayın, dernekler kurularak bu kültürel gelişim desteklenmiş ve olgunlaştırılmıştır.

Boyerian'ın belirttiği gibi Ermenilere ait ilk süreli yayınlar 1793 yılında Hindistan'daki Madras'ta, Harutyun Şmavonyan tarafından basılmaya başlamıştır. Ermeni gazeteciliğinin kurucusu sayılan Şmavonyan'ın yayınladığı Azdarar (Ազդարար) *Uyarı* gazetesi yayınlanan ilk Ermeni gazetesidir (Boyerian, 2000, 76). Gazetede kullanılan dil, Krapar yani eski Ermenicedir. Yayın hayatı 1793-1796¹ yılları arasında sürmüş olsa da bu kısa sürede hedef Ermenilerin kültürel dünyası için bir katkı sunabilmek olmuştur (Zekiyan, 2001, 80). Azdarar gazetesi, özellikle de Madras'da bulunan Ermeni topluluğuna ve tüccarlarına kamusal bir alan yaratmayı amaçlamıştır. Bunu, topluluk üyelerine çeşitli malların fiyatlarını; gelen ve giden gemilerin tarifeleri hakkında bilgileri sunarak yapmaya çalışmıştır. Ayrıca, gazetede Avrupa'daki siyasi, kültürel ve sosyal gelişmeler hakkında haberlere de yer verilmiştir (Aslanian, 2012, 389-390).

Ermeni periyodik basının iki yüz yıllık bir tarihi vardır. Ermenilerin geçmişini, tarihini, sorunlarını ele alan; Ermenice ve diğer dillerde, dünyanın birçok yerinde yayınlanmış gazete, dergi ve süreli yayınların sayısı oldukça fazladır. Azdarar gazetesinin ardından Gugas İnciciyan tarafından Darekrutyun (Տարեգրություն) *Vakayiname* (1799-1802) ve Yeğanang Püzantyan (Եղանակ Բյուզանդյան) *Bizans Mevsimi* (1800-1820) isimli süreli yayınlar çıkarılmıştır. Bu yayınlar, *halk dilinin gelişimi* için çok önemli olmanın yanı

¹Bazı kaynaklarda 1794-1796 olarak geçmektedir. (Ա. Խառատյան, Լ.Մ. Գևորգյան, Մ. Հ. Մխիթարյան: Հայ պարբերական մամուլի պատմություն XVIII-XIX դարեր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Գահիրե 2006, 5).

sıra o dönemde Avrupa'da halkın kültürel gelişimi için yayınlanan süreli yayınlarla aynı yayın çizgisinde olması bakımından da önemlidirler (Zekiyan, 2001, 80). Bir diğer yayın ise 1858-1864 yıllarında Van'da yayınlanmış olan Artsvi Vaspurakan (Արծվի Վասպուրականի) *Vaspurakan Kartalı* isimli süreli yayındır. Bu yayın, Van ve çevresinde yaşamakta olan Ermenilerin toplumsal tepkilerini ve tutumlarını dillendiren bir gazete olma özelliği göstermektedir. Eçmiadzin'de yayınlanan ilk gazete 1868 yılında yayınlanan Ararat (Արարատ) gazetesidir. Erivan'da periyodik basının başlangıcı 19. Yüzyılın 80'li yıllarıdır. Burada yayınlanmış olan ilk gazetenin ilk sayısı 15 Mart 1880 yılında yayınlanmış olan haftalık Psak (Պսակ) *Taç* gazetesidir. Ancak bu gazete 1884 yılında Çar Hükümeti tarafından kapatılmış ve baş editörü Vasak Papajanyan sürgüne gönderilmiştir (Հայ պարբերական օմանյւր, 1986, 23).

Ermeni süreli yayınları 19. Yüzyılın 40'lı yılları itibariyle Transkafkasya'da yayınlanmaya başladı. Bunların arasında, Meğu Hayastani (Մեղու Հայաստանի) *Ermenistan Arısı*, Kovkas (Կովկաս) *Kafkaslar*, Krunk (Կրոնիկ) *Vinç*, Haykakan Aşharh (Հայկական Աշխարհ) *Ermeni Dünyası* gazeteleri vardır (Հայ պարբերական օմանյւր, 1986, 23). Meğu Hayastani, 1858-1884 yılları arasında Tiflis'de yayın hayatına başlayan derginin amacı ulusal aydınlanma ve eğitimle ilgili olarak halkın aklında oluşan soruları cevaplamaktır. Ayrıca kilise, dil ve geleneklerle ilgili konularda da halka ufuk açan bir çizgisi vardır (Խոսքեր, 2016, 10,13). Kovkas, H. Arzanyan ve H. Karenian tarafından 1846-1848 yılları arasında çıkarılmıştır. Krunk dergisi, Ağabekyan'ın muhafazakâr görüşlerini yansıtmakta ve Rusya'nın Güney Kafkasya'daki sömürge politikasını eleştiren bir yayın çizgisi belirlemiş olarak yayın hayatını sürdürmektedir (Խոսքեր, 2016, 11-12).

1872 yılında 1 Ocak'ta Tiflis'te, Grigor Artsruni'nin editörlüğünde ise Mşak (Մշակ) *İşçi* dergisinin ilk sayısı yayınlanmıştır. Raffi bu yayının Ermeni toplumunun kendi ihtiyaçlarını belirlemesi ve kendi zayıflıkları hakkında düşünmesi konularına odaklanmış olduğunu belirtmektedir (Բաֆֆի, 158). Mşak Dergisi'nin editörü entelektüel bir kişilik olup Avrupa'da eğitim almış olan Grigor Artsruni (1845-1892) Rusça, Almanca ve Fransızca bilmektedir. Mşak'ın o dönemde önemini arttıran etkenler; Hyusisapayl (Հյուսիսայլ) *Kuzey Işıkları* ve Haykakan Aşharh (Հայկական Աշխարհ) *Ermeni Dünyası* adlı yayınların durdurulmuş ve kapatılmış olmaları ve buna karşın muhafazakâr bir çizgide olan Meğu Hayastani (Մեղու Հայաստանի) gazetesinin yayınına devam ediyor olmasıydı (Պետրոսյան, 23).

Dönemin muhalif dergilerinden olan Hyusisapayl Dergisi ve Haykakan Aşharh Dergisi hakkında kısaca bilgi verecek olursak şunları söyleyebiliriz. Hyusisapayl Dergisi, Stepanos Nazaryan'ın editörlüğünde 1858-1864 yılları arasında Moskova'da yayınlanmış olan edebiyat ve sanat dergisidir. Ermeni edebiyatının gelişimi için katkısı olduğu düşünülen bu dergi, kamusal yaşamın her alanında reform yapmanın gerekliliği, milliyetçi muhafazakârlığın ve gerici din adamlarının eleştirisi konularını içeren yayınlara yer veriyordu. Mikayel Nalbantyan, Raffi ve Rafayel Patkanyan yazılarıyla bu dergiye destek vermekteydi (Գրիգորյան, 1992, 299). Haykakan Aşharh, Stepan Stepanyan editörlüğünde 1864-1871, 1874-1879 yılları arasında kesintili olarak yayınlanmıştır. Ermeni dili, tarihi, coğrafyası; kadınların eğitimi; din adamlarının eğitimi konularında Grigor Artsruni, Migirdiç Beşiktaşlıyan gibi yazarlar dergiye yazılarıyla katkıda bulunmuşlardır (ՀՀ ԳԱԱ, 2006). Meğu Hayastani, 1858-1886 yılları arasında Tiflis'te yayınlanmış politik ve ticari bir gazetedir. Muhafazakâr bir çizgide yayın hayatına devam etmiş olan derginin editörleri S. Mandinyan ve P. Simonyan'dır (Գևորգյան, 1976, 452).

Venedik ve Viyana'daki matbaalarda basılan matematik, tarih, coğrafya, din gibi alanlardaki eserler Hindistan, İran, Türkiye, Kafkasya, Bulgaristan, Kudüs ve Mısır'daki Ermeni cemaatlerine gönderilirdi (İnançalp, 1996, 202). Ermeni yayıncılığının diğer merkezleri ise; İtalya'da Roma, Milano, Livorno, Marsilya ile Paris, Amsterdam, Yeni Culfa, Madras, Tiflis, İzmir, Konstantiniye olmuştur (Zekiyan, 2018, 85-86). Hem yayın yapılan merkezlerin coğrafi genişliği hem de basılan eserlerin çeşitli merkezlerde yaşamakta olan Ermenilere ulaştırılması Ermenilerde basın faaliyetlerinin ne kadar kapsamlı ve etkili olduğuna işaret etmektedir.

Ermeniler için basının iki önemli görevi vardır. İlk olarak basın, Ermeniler için güçlü bir siyasi mücadele silahı anlamına gelmektedir. Basının ikinci görevi ise bilginin yayılması amacıdır (Հայաստանի Միլիտարի Հանրագրություն, 1976, 197). Özellikle 19. yüzyılın sonunda kurulan siyasi partiler, basın yayın faaliyetlerini arttırarak basını kendi faaliyetleri bağlamında yönlendirmişlerdir. Ulusun özerkliği, bağımsızlık, anayasal haklar gibi konu başlıklarıyla yayınlar yapmışlardır (Խոսքեր, 22). Bilgi yayma anlamında ise basın; dönemin kültürel ve sosyal yaşamındaki çeşitli alanlarda aktif rol oynamış olarak alana katkı sunmuştur.

IV. Sonuç

Ermenilerde aydınlanma, modernleşme, sekülerleşme kavramlarını anlamlandırmak için Ermenilerin coğrafi, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel yapılarına göre bir tanımlama yapmak gerekir.

Uzak coğrafyalarda yaşayan Ermeni toplulukların milletleşme ve devletleşme kavramlarına yükledikleri anlam Ermeni dili ve dini üzerinden anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple, Avrupa'da dinin ve kilisenin bilim üzerindeki gölgesi tartışılırken Ermeniler için din birleştirici, bir araya getirci ve aydınlanma yolunda güç verici bir konumda olmuştur. Din ile birlikte dil de Ermeniler için birleştirici bir unsur görevi görmüştür. Bu durumda Ermeni basın yayın çalışmalarının ihtiyaç duyduğu öğelerden biri olan dil Ermeni matbaacılığında kuvvetli bir unsur olarak yerini almıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde Ermenilerde aydın, aydınlanma, modernleşme gibi kavramlardan söz edilebiliyorsa bunun özünü 16. yüzyıl itibarıyla matbaa ile tanışan Ermenilerin din ve dilden aldıkları kuvvetle basın-yayın, eğitim ve edebiyat alanlarında yaptıkları çalışmalar oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aslanian, Sebouh D. (2012). A Reader Responds to Joseph Emin's Life and Adventures: Notes toward a "History of Reading" in Late Eighteenth Century Madras. *Handes Amsorya*, Vienne-Yerevan, 2012.
- Bournoutian, George A. (2006). *A Concise History of the Armenian People: From Ancient Times to the Present*. Mazda Publishers, Inc. Costa Mesa California.
- Boynarian, Avedis (2000). The Importance of the Armenian Evangelical Churches for Christian Witness in the Middle East. *International Review of Mission*, Volume 89, Issue 352.
- Dedeyan, Gerard der. (2007). *Ermeni Halkının Tarihi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eseyan, Markar (2010). 20. Yüzyıla Girerken Ermeni Edebiyatında Modernite, Yeni Burjuvazi ve Sınıfsal Çatışmalar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilgi Üniversitesi.
- Goyard-Fabre, Simone (2003). Aydınlanma: Aydınlanmacı Siyase. *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnançalp, M. Cevdet (1996). Ermeni Mesâ-i İlmiyyesi: Venedik'de Sen Lazar Dervişleri Akademisi. (Osmanlıca'dan Latin harflerine aktaran: İsmail Akçay). *Müteferrika*, 10. sayı, İstanbul.
- Mardin, Şerif (1985). Tabnzimat ve Aydınlar. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*", Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Minassian, A.Ter (2014). 1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Derleyen Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher. İstanbul: İletişim.
- Mendelssohn, Moses (2000). Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine. Çeviren: Ali Irgat, *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, Sayı: 11, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (2014). Osmanlı Devleti'nden Günümüze Ermeniler. *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Birlikte Yaşama Kültürü)*, (Ed: Mehmet Metin Hülal vd.), TTK. Yay., C.3, ss.193-202.
- Sarkiss, Harry Jewell (1937). The Armenian Renaissance 1500-1863. *The Journal of Modern History*, Volume IX, Number 4.
- Somel, Selçuk Akşin (2007). *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*. No: 5.
- Zekiyan, Boğos Levon (2001). *Ermeniler ve Modernite* İstanbul: Aras.
- Zekiyan, Boğos Levon (2018). *Kayıp Kentten Manevi Vatana*. İstanbul: Aras.

Ermenice Kaynakça

- Ա. Խառատյան, Լ.Մ. Գևորգյան, Մ. Հ. Մխիթարյան (2006). Հայ պարբերական մամուլի պատմություն XVIII-XIX դարեր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Գահիրե:
- Ա. Ա. Խառատյան, Ն. Ն. Մարտիրոսյան, Դ. Վ. Պետրոսյան (2016). *Ծրագիր Երևանի Եպի Հրատարակչություն, Հայ Մամուլի Պատմություն (18-19 դարավերջ-20-19 դարասկիզբ)*, Երևան:
- Էդուարդ Բագրատի Աղայան (1976). Արդի հայերենի բացատրական բառարան, «Հայաստան», Երևան:
- Հայ պարբերական մամուլը (1794-1980 թթ). (1986) Երևան:
- Իսաֆի, Երկերի ժողովածու, Հատոր 10, էջ 158:
- Ե. Մ. Պետրոսյան, Մշակյ լրագրի հարյուրամյակի առթիվ, հանասիր. գիտ. Դոկտոր, էջ 23:
- Չ. Մ. Գրիգորյան, Ա. Ա. Ղազինյան (1992). «Գրականություն», Լույս Հրատարակչություն, էջ 299:
- Հայկական համառոտ հանրագիտարանից. Լ. Գևորգյան, Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հատոր 7, էջ 452:
- Հայաստանի Սովետական Հանրագիտարան, հ. 7, (1976). Երևան: